

Witkowski, Lech

Antonio Gramsci : marksizm jako filozofia rewolucyjnej praktyki

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia 10 (182), 86-92

1987

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

W. Mejb a u m, *Zmiana i struktura*, *Studia Filozoficzne* 1979, nr 2, s. 11—26.

G. R i p p, *Niewłaściwie czytany Marks*, [w:] tegoż, *Ekonomia polityczna a ideologia*, Warszawa 1979, s. 218—253.

T. P ł u ż a ń s k i, *Humanizm czy anty-humanizm Althussera*, [w:] tegoż, *Humanizm i struktury*, Warszawa 1980, s. 213—276; oraz tegoż, *Spotkania z Althusserem*, *ibid.*, s. 277—306.

B. J a s i ń s k i, *Koncepcja „cięcia epistemologicznego” w filozofii L. Althussera*, *Miesięcznik Literacki* 1980, nr 6, s. 101—106.

S. M a g a l a, *Althusseryzm*, [w:] tegoż, *Filozofia współczesna po francusku*, *Miesięcznik Literacki* 1981, nr 1, s. 93—103; por. tegoż, *Modne kierunki filozoficzne*, Warszawa 1984, s. 65—75.

B. T u c h a ń s k a, *Louisa Althussera koncepcja nauki jako procesu produkcji*, [w:] t e j ż e, *Rozwój poznania jako proces społeczny*, Warszawa 1982, s. 234—243.

T. M. J a r o s z e w s k i, *Humanizm teoretyczny K. Marksa*, *Człowiek i Światopogląd* 1984, nr 6, s. 46—63.

Lech Witkowski

ANTONIO GRAMSCI: MARKSIZM JAKO FILOZOFIA REWOLUCYJNEJ PRAKTYKI

Postać Antonio Gramsciego (1891—1937) i jego twórczość urosły w ostatnich zwłaszcza 20 latach do rangi znaczącego, choć wcześniej nie docenianego zjawiska w historii marksizmu, zjawiska, wokół interpretacji którego rozgorzało wiele sporów, szczególnie odkąd w horyzoncie intelektualnym i politycznym ruchu komunistycznego w Europie Zachodniej pojawił się tzw. „eurokomunizm”. Przy całej odmienności refleksji teoretycznej i biografii intelektualnej Gramsciego w stosunku do węgierskiego marksisty G. Lukácsa, wzrost zainteresowania zarówno Gramscim jak i Lukácssem staje się symptomem istnienia pewnego nurtu w filozofii marksistowskiej, określanego często mianem „praksistycznego” — od wydobycia w nim jako centralnej kategorii *praxis*, praktyki konkretnohistorycznej i jej znaczenia w analizie i powstawaniu mechanizmów zmian warunków życia społecznego — a przeciwstawiającego się i przeciwstawianego sposobom „nomologicznej” interpretacji doktryny Marksa (w połączeniu z twórczością Engelsa i Lenina), w których dominował zawsze akcent na „prawidłowości ogólnodziejowe”, ubrane w elementy „ekono-

mizmu" i tzw. socjalizmu „naukowego”, łącznie z naturalistycznym traktowaniem naukowości praw przypisywanych historii.

Dominujące zwłaszcza w okresie II Międzynarodówki mechanistyczne interpretacje materializmu historycznego, akcentujące determinizm ekonomiczny w teorii Marksa (K. Kautsky, G. W. Plechanow, T. Mehring, N. Bucharin), nie tylko spotkały się z krytyką, ale znalazły u Gramsciego rozwiniętą alternatywę filozoficzną, w której spór o ideę konieczności historycznej (np. warunki i nieuchronność upadku kapitalizmu), znaczenie czynnika świadomości mas i ich sprawczej roli dziejowej, możliwość sterowania rewolucyjnymi przeobrażeniami społecznymi (rola „partii” jako mózgu walki politycznej i organizatora świadomości klasowej) czy stosunek do „państwa” jako historycznie realnej i dominującej formy koordynacji interesów grupowych (w splocie ich sprzeczności i uwarunkowań) — wszystkie te elementy zakreśliły krąg refleksji, w którym Gramsci okazał się ważnym i oryginalnym twórcą — filozofem i politykiem, nawet jeśli teksty jego nie stanowią całości na kształt teorii i pełne są niedookreśleń utrudniających ich systematyczną i teoretycznie spójną percepcję.

Aresztowany w roku 1926, po wprowadzeniu faszystowskich „ustaw wyjątkowych” i skazany następnie na ponad 20 lat więzienia za działalność polityczną i intelektualną we włoskim ruchu socjalistycznym — jako organizator i „mózg” Włoskiej Partii Komunistycznej — przez 10 lat, aż do śmierci, prowadził więzienne zapiski, które opublikowane po wojnie razem z jego wcześniejszą publicystyką określają dorobek („dzieło genialne, wspaniale zróżnicowane i subtelne” — jak to określa L. Athusser), który stanowi fundamentalną część myśli teoretycznej komunistów włoskich, zwłaszcza w zakresie uzasadnień strategii „włoskiej drogi do socjalizmu”. Znaczenie konkretno-historycznych analiz w formułowaniu polityki skierowanej na emancypację mas społecznych i ich podmiotowość w ramach ideału „społeczeństwa obywatelskiego” znalazło swój szczególny wyraz w rozważaniach Gramsciego, stanowiących istotny punkt odniesienia w aktualnych sporach filozofii politycznej we Włoszech. Przyspieszenie przemian w świadomości mas robotniczych po I wojnie światowej, które zaowocowało falą radykalnych wystąpień robotniczych, zwłaszcza w przemysłowo rozwiniętym Turynie (1917—1920) — gdzie wcześniej studiował a potem działał Gramsci — wystąpień zarówno o charakterze strajkowym jak i polegających na tworzeniu „rad robotniczych”, jako załączków nowych form organizacji roli mas w kierowaniu życiem produkcyjnym (z nadzieją Gramsciego na ukonstytuowanie się w przyszłości nowej racjonalności państwa) — skierowało uwagę na znaczenie postawy intelektualistów wobec spraw proletariatu, na konieczność splecenia postawy buntu wobec zastanej rzeczywistości z dojrzałą refleksją

intelektualną, której integralna (organiczna — jak by powiedział Gramsci) obecność w walce o przeobrażenia społeczne stanowić miała warunek niezbędny, by bunt ten miał rangę walki klasowej i miał szansę na zwycięstwo. Filozofia polityczna Gramsciego, podnosząca praktyczną rangę świadomości mas (konkretnych jednostek jak i całych grup społecznych) upośledzonych, w której robotnik jest proletariuszem tylko o tyle, o ile ma świadomość własnego upośledzenia klasowego — tak więc koncepcja, w której nie wystarcza samo obiektywne miejsce w procesie produkcji, gdyż nie ma klasy bez świadomości klasowej — znalazła przedłużenie w praktycznej działalności i postawie politycznej Gramsciego.

Już jako działacz partii socjalistycznej kierował pismami politycznymi i sam uprawiał publicystykę — w latach 1917—1918 w „Il Grido del Popolo”, a w roku 1919 w piśmie „L'Ordine Nuovo” — ściśle współpracując m.in. z P. Togliattim i dążąc do radykalizacji postawy politycznej partii, najpierw w celu wsparcia i współtworzenia walk klasowych w zakładach turyńskich, a potem — gdy w roku 1920 stało się jasne, że nie dojdzie do rozszerzenia wystąpień robotniczych na cały kraj i że fala rewolucyjna się załamała — do zmiany strategii walki politycznej w zmienionych warunkach. Gramsci był jednym z czołowych działaczy ruchu socjalistycznego we Włoszech, którzy w roku 1921 w Livorno doprowadzili w nim do rozłamów, w wyniku którego oddzieliło się od socjalistów skrzydło konstituując jednocześnie Włoską Partię Komunistyczną (PCI). O ówczesnej pozycji Gramsciego świadczy m.in. to, że wszedł w skład Komitetu Centralnego PCI, był następnie jego przedstawicielem w tzw. III Międzynarodówce, a od 1924 r. był posłem do parlamentu włoskiego, o dużym już autorytecie w międzynarodowym ruchu robotniczym.

Dla filozofii i praktyki politycznej Gramsciego, obok lektur Marksa — niepełnych zresztą, bo część pism była jeszcze nie opublikowana, Bergsona i Gentilego, a zwłaszcza heglisty i czołowego myśliciela włoskiego tego okresu Benedetto Croce, szczególnym doświadczeniem i impulsem do własnych przemyśleń stał się wybuch i przebieg — obserwowanej potem przezeń w trakcie działalności w egzekutywie Kominternu w Moskwie — Rewolucji Październikowej 1917 r. We własnym ujęciu doniosłości tego wydarzenia podkreślał, że rewolucja bolszewików jest nie tylko rewolucją przeciw kapitałowi rosyjskiemu, ale jest przede wszystkim rewolucją „przeciw Kapitałowi Karola Marksa”, gdyż dzięki niej historia przestała się rozwijać w Rosji zgodnie z dotychczas uznanymi kanonami materializmu historycznego i z całą wyrazistością ukazana została skala możliwego wpływu na proces dziejowy ze strony świadomych i zorganizowanych w swej świadomości i aktywności przez partię mas społecznych. Ten sposób patrzenia na marksizm i ruch robotniczy, w połączeniu z kierunkiem refleksji rozmiągającym się z pozytywistycznymi i naturalistycz-

nymi rozwinięciami wątku materializmu filozoficznego — i faktycznie nie dającym się pogodzić, jak sądzą niektórzy, z częścią pism Engelsa i Lenina (zwłaszcza broniących tzw. dialektyki obiektywnej) — spowodował szereg zastrzeżeń i rezerwę wobec koncepcji Gramsciego w późniejszym okresie w ideologii marksistowskiej, a nawet spowodował określenie jego twórczości jako „rewizjonizmu komunistycznego”, choć równocześnie będącego „jednym z najoryginalniejszych przyczynków do XX-wiecznego marksizmu” (L. Kołakowski). Ponieważ jednak spór o miejsce kategorii „praktyki” (*praxis*) w marksizmie stał się także w ostatnich latach jednym z głównych ogniw refleksji teoretycznej i polemik (działalność jugosłowiańskiej grupy „Praxis”, koncepcja L. Althussera i jego polemika z Gramscim, prace T. M. Jaroszewskiego), znaczenie pełniejszej i głębszej rekonstrukcji stanowiska samego Gramsciego również wzrosło, o czym świadczy choćby wzrost ilości publikacji na ten temat w ostatnich latach. Przed bardziej szczegółową informacją bibliograficzną chcemy jeszcze zwrócić uwagę na niektóre idee, zawarte w filozofii „nowoczesnego księcia” Gramsciego, których znaczenie może nie być czytelne bez odniesienia do pełniejszego tła koncepcji marksisty włoskiego.

Po pierwsze, ważne jest zwrócenie przez Gramsciego uwagi na fakt, że rozstrzygnięcie dotyczące dychotomicznego podziału społeczeństwa na władzę i tych, którzy jej podlegają — jego konieczności i trwałości czy też przemijalności — wyznacza kierunek ewolucji społeczeństwa, sprzyjając bądź właśnie przeciwstawiając się powstaniu „społeczeństwa obywatelskiego”; Gramsci sprzeciwia się technokratycznym uzasadnieniom i wykładniom potrzeby „kierowania” społeczeństwem przez ośrodek decyzyjny — u podstaw tego podejścia leży pojęcie „hegemonii” politycznej przeciwstawiające się pojęciu dyktatury proletariatu w wydaniu lenińskim (N. Bobbio).

Po drugie, zwraca uwagę akcentowanie przez Gramsciego naturalności pytania o prawomocność władzy (w jej konkretnej formie) i aktualność jej „legitymacji” do reprezentowania całości społecznej, zwłaszcza że mandat tej reprezentacji może przestać być ważny ze względu na to, że w pewnych okolicznościach historycznych może ona stać się politycznym i społecznym anachronizmem: struktura wcześniej historycznie postępową, a następnie np. zbiurokratyzowaną („zmumifikowaną”) może stać się anachroniczną reprezentacją grup społecznych, które nie będą się z nią już identyfikować. Jest to istotny element filozofii politycznej „eurokomunizmu” w kwestii prawa do sprawowania władzy przez partię komunistyczną. Warto też podkreślić, że problemy legitymizacji władzy stały się we współczesnej tzw. neomarksistowskiej doktrynie (np. J. Habermas) centralne dla analiz i wartościowania typów organizacji społeczeństw, jak też wypada odnotować, że sugestie Gramsciego w ich wątku

socjologicznym, np. dotyczące uwzględniania w analizie drogi rozwoju partii politycznych różnic w zakresie pojęć: społecznej grupy odniesienia, szeregów członkowskich, aparatu politycznego (biurokracji) i „sztabu głównego” partii (ich interesów i racji), wychodzą naprzeciw rozważaniom socjologicznym znacznie później prowadzonym przez wybitnego polskiego socjologa Stanisława Ossowskiego.

Po trzecie, w logice myślenia „nowoczesnego księcia” znajduje odbicie podstawowy motyw filozofii politycznej Gramsciego, odnoszący się do uwypuklania rangi świadomości jednostek i grup społecznych dla skuteczności ich działania, zwłaszcza skuteczności dążeń do emancypacji społecznej. W szerszej perspektywie interpretacyjnej jego pism przypisywano mu nawet postawienie prymatu nadbudów ideologicznych nad bazą ekonomiczną, będące w istocie odwróceniem i zaprzeczeniem „kanonicznej” wersji materializmu historycznego, z jego tezą o „byciu społecznym” kształtującym społeczną świadomość. Wszystko to ze względu na stwierdzoną empirycznie — zdaniem Gramsciego — możliwość poprzedzania dojrzałości warunków „w bazie” poprzez dojrzałą wolę zbiorową rewolucyjnego wymuszenia ich zmiany (podmiotowość mas kreuje nie zewnętrzny wobec nich mechanizm nakładania się obiektywnych prawidłowości, lecz ich świadomość klasowa i zorganizowana do zbiorowego czynu radykalna wola).

Ponadto zwraca uwagę bardzo szczególne traktowanie przez Gramsciego pojęcia „partyjności” i „ducha państwowości”, które przypisuje każdemu ruchowi społecznemu, a które zrywając z potocznym wyobrażeniem o postawach politycznych i godząc w „fałszywą świadomość” podmiotów działających, nastawionych na indywidualizm (zredukowanych do jednostek), uwypukla tę oto okoliczność, że dla budowy społeczeństwa „obywatelskiego” podstawowe jest wykroczenie poza przeciwstawianie jednostki woli zbiorowej: w każdym wypadku rozwój tożsamości politycznej może następować poprzez artykulację świadomości przynależenia do jakiejś grupy społecznej (organicznej z nią identyfikacji) i odwołania do jakiejś tradycji, w której istnienie państwa nie może być faktem dającym się wyeliminować z rzeczywistości, zwłaszcza rozdarłej konfliktem o skali rewolucyjnej.

Z kolei szereg rozważań Gramsciego (np. wątek cezaryzmu) daje próbkę konkretno-historycznej analizy zjawisk pojawiających się na styku opozycji: rewolucja — restauracja polityczna, analizy wskazującej na uwarunkowania tego, w jakiej sytuacji można mówić o postępowym bądź wstecznym charakterze rozwiązań, będących reakcją na „katastroficzną równowagę” zwalczających się sił w społeczeństwie. Inspirująca do przemyśleń nad warunkami istnienia demokracji wydaje się też sugestia Gramsciego, że władcza dominacja biurokracji (cywilnych czy wojsko-

wych), które przekształcają się w grupy nasycone i zamknięte, jest w znacznym stopniu wynikiem słabości mas społecznych, przy czym Gramsci we własnej koncepcji wielokrotnie akcentuje, iż słabość ta jest rezultatem braku świadomości klasowej w warunkach faktycznego upośledzenia politycznego i w związku z tym podkreśla kluczową rolę „organicznych intelektualistów” w formowaniu samowiedzy klasowej i w organizowaniu zbiorowej woli tworzącej warunki wyzwolenia społecznego w walce.

Na koniec informacje bibliograficzne. W 1951 r. zostały wydane *Listy z więzienia* Gramsciego, a w roku 1961 jego *Pisma wybrane*. W serii *Myśli i ludzie* ukazało się w roku 1977 monograficzne opracowanie P. Śpiewaka pt. *Gramsci z wyborem fragmentów jego tekstów*. W roku 1980 ukazała się w Ossolineum praca zbiorowa pod redakcją M. Nowaczyka *Filozofia i kultura włoska. Zagadnienia współczesne*, w której opublikowano pięć artykułów poświęconych koncepcjom Gramsciego. Osobne też miejsce znalazł Gramsci w opracowaniu *Filozofia współczesna* w tomie I, wydanym w 1983 r. pod redakcją Z. Kuderewicza.

Najpełniejszym opracowaniem poświęconym Gramsciemu jest wydana w roku 1983 praca *Antonio Gramsci. Filozofia, teoria kultury, estetyka*, którą napisał Sław Krzemień-Ojak, autor szeregu innych prac i artykułów naukowych i popularyzatorskich poświęconych myśli Gramsciego. W jego książce znajduje się bogaty wykaz literatury polskiej i obcojęzycznej poświęconej Gramsciemu. Żeby nie powtarzać tego wykazu, poniżej wymieniamy tylko te z pozycji poświęconych Gramsciemu (bądź istotnie odwołujących się do niego), które nie znalazły się w wykazie S. Krzemień-Ojaka, co zapewne i tak nie wyczerpuje wszystkich pozycji podejmujących studia nad myślą czołowego marksisty włoskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Bobbio N., *Gramsci a pojęcie społeczeństwa obywatelskiego*, Miesięcznik Literacki 1982, nr 6, s. 123—133.
- Borkowska J., *Krytyka teorii II Międzynarodówki (Lenin — Gramsci — Lukács*, Studia Filozoficzne 1978, nr 7, s. 87—99.
- Botwina R., *Socjologia marksistowska jako naukowa teoria polityki A. Gramsciego*, Prace Filozoficzne AUW, nr XXIII, Wrocław 1978, s. 67—76.
- Dohnalik J., *Pożytki z Gramsciego*, Tu i Teraz, z 1 VIII 1984, s. 11.
- Gramsci A., *Społeczne źródła kultury (i inne fragmenty)*, [w:] *Filozofia współczesna*, t. 1, pod red. Z. Kuderewicza, Warszawa 1983, s. 79—96.

- Antonio Gramsci. Rozważania o kryzysach*, Warsztat (miesięcznik studencki), kwiecień 1983, s. 33—44.
- Kołąkowski L., *Antonio Gramsci — rewizjonizm komunistyczny*, [w:] *Główne nurty marksizmu (powstanie—rozwój—rozkład)*, Paryż 1976, s. 224—255.
- Krzemień-Ojak S., *Antonio Gramsci — filozof kultury*, [w:] *Filozofia współczesna...*, t. 1, s. 57—78.
- Krzemień-Ojak S., *Antonio Gramsci. Filozofia, teoria kultury, estetyka*, Warszawa 1983, s. 284.
- Kuderewicz Z., *Filozofia dziejów*, wyd. II, poszerzone, Warszawa 1983, s. 236—252.
- Magala S., *Hegemonia, państwo i rewolucja*, *Studia Filozoficzne* 1981, nr 4, s. 178—181.
- Michta N., *Antonio Gramsci — życie i dzieło*, *Miesięcznik Literacki* 1980, nr 7, s. 79—93.
- Mouffe Ch. (red.), *Gramsci and marxist theory*, London 1979, s. 288.
- Tuchańska B., *A. Gramsci: działania kolektywne oraz A. Gramsci: jedność teorii i praktyki*, [w:] *Rozwój poznania jako proces społeczny*, Warszawa 1982, s. 31—34, 147—151.